

YERELDEN KÜRESELE EVRİLEN EKOLOJİK KRİZİN PSİKO-SOSYAL VE POLİTİK EKOLOJİK AÇILARDAN İRDELENMESİ

Mehmet Ali ÇELİK*
Ali Ekber GÜLERSOY**
Şadi İDEM***
Çağdaş DEDEOĞLU****

ÖZET

Ekolojik kriz meselesi, devasa bir sorunlar yumağıdır. Derinleşen kriz, nihayetinde doğa ve insanlığı mahşeri bir sıfır noktasına doğru taşımaktadır. Söz konusu krizin kaynağına dair bütüncül ve doğru tespitin yapılması, bu krizi anlamlandırmak ve üstesinden gelmek açısından hayatidir. Bu bağlamda farklı disiplinlerin çok boyutlu ortak çalışmasıyla daha bütüncül bir yaklaşım sağlanabilir. Söz konusu yaklaşım, sorunun farklı boyutlarını çeşitli açılardan kavramamızı sağlar. Nitekim bu çalışmada, ekolojik kriz meselesi farklı disiplinler tarafından ele alınarak, krizin kaynağı ve çözüm noktasına dair fikirler tartışılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde, ekolojik krizin yerel bir sorundan küresel yok oluşa doğru nasıl ilerlediği incelenmiştir. İkinci bölümde sözü edilen kriz karşısında takındığımız kayıtsızlığın ve ataletin psiko-sosyal boyutu ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise ekolojik kriz, dinselliğin politik ekolojisi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda, ekolojik krizin psikolojik, sosyal, ekolojik ve politik yönlerine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dinsellik, Ekolojik Kriz, Politik Ekoloji, Sinizm, Kayıtsızlık.

(Investigating the Ecological Crisis Evolving from the Local to the Universal within the Psychosocial and Political Ecological Aspects)

ABSTRACT

Ecological crisis is a complete balls-up. Deepening crisis has ultimately been moving nature and humanity towards a tremendous zero-point. It is essential to make a holistic and true ascertainment about the reason of the crisis, in order to explain its meaning and overcome it. A more holistic approach can be provided with multi-dimensional collaborative work between different disciplines. This approach enables us to understand different dimensions of the problem from various perspectives. Therefore, in this study, both the cause and the solution of ecological crisis have been discussed within an inter-disciplinary understanding. In the first chapter, we examined how this ecological crisis was moving from a locality toward a global reality. In the second chapter, we addressed psycho-social dimension of our negligence and laziness against this crisis. As for the final chapter of the study, we evaluated our form of approach based on the political ecology of religiosity. By doing so, we drew attention to psycho-social, ecological and political aspects of the crisis.

Keywords: Cynicism, Ecological Crisis, Negligence, Political Ecology, Religiosity.

* Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü

** Doç.Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü

*** Tıp Doktoru, Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Uzmanı, Eskişehir

**** Yrd.Doç.Dr. İstanbul Arel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü

Giriş

Tehlikeyle karşılaşan canlılar sırasıyla üç farklı şekilde davranır: donakalmak, kaçmak ve savaşmak. Canlılar, eğer tehlike karşısında güçsüzse öncelikle donakalıp küçülmeyi, bu işe yaramayacaksa kaçmayı tercih eder. Buna karşın, kaçarak veya donarak tehlikeden uzaklaşmanın mümkün olmadığı durumlarda -ki bu bir tür seçeneksizlik halidir- veya tehlikenin alt edilebileceği durumlarda savaşmak kaçınılmazdır. Durum böyleyken, küresel ekolojik kriz sorunsalı karşısında, insanlık asırlardır donakalmayı tercih etmiştir. Fakat krizin ulaştığı boyut artık donakalmak ve kaçmak gibi seçenekleri ortadan kaldırmıştır.

Ekolojik kriz, organik toplumdan, hiyerarşik sisteme geçişle yani toplumsal alt-üst oluşla birlikte doğan/ortaya çıkan bir sorundur¹. Bu yönüyle, ekolojik krizin özünde bir toplumsal kriz olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, ekolojik kriz, toplumdan doğaya taşmış biyosferik kanser olarak da kabul edilebilir. Ekolojik kriz, organik toplumdan hiyerarşik tahakküm sistemine geçişle birlikte, küresel olmaktan ziyade yerel olarak başlamıştır. Toplumda, etik ilkelerde ve politik sistemde meydana gelen bozulma arttıkça söz konusu kriz daha da derinleşmiştir. Ekolojik krizin çığ gibi büyüyerek küresel hale gelmesinde birçok faktör etkilidir. Neoliberal sistemi ya da insanların bu sorunsal karşısındaki vurdumduymaz tavırlarını sorunun temel kaynağı olarak kabul etmek eksik bir analizdir. Ekolojik kriz gibi devasa bir soruna, midye kabuğunun aralığından bakmak sorunun tamamını görmemizi engellemektedir.

Bu çalışmada, ekolojik krizin kaynağını birden fazla açıdan ele alacağız. Çalışmanın ilk bölümünde, *ekolojik krizin küresel hale gelmesinin serüvenine* değinilecektir. İkinci bölümde, nesneyi anladığı ölçüde özne olma vasfı kazanan insanın, *ekolojik kriz karşısında nasıl bir psiko-sosyal tavır sergilediği meselesi* ele alınacaktır. Son bölümde *ise eril egemen ile öteki arasında cereyan eden ilişkilerin, krizin ortaya çıkmasında nasıl bir tarihsel rolü olduğu* sorusunun cevabı aranacaktır. Böylelikle, insan dâhil tüm canlıların varlığını tehdit eden sorunlar yumağına dönüşmüş ekolojik krizi farklı boyutlarıyla irdelemeye çalışacağız.

¹ Murray Bookchin, *Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm*, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013a, s. 23-30.

Yerelden Küresele Bir Yok Oluş Hikâyesi Olarak Ekolojik Kriz

Ekolojik kriz eski dönemlerden beri varlığını sürdüren bir sorundur. Fakat bu krizin küresel hal alması nispeten yenidir. Son iki-üç asırdır yaşanan küresel ekolojik kriz, niteliği, kapsamı, ortaya çıkışı ve tarihselliği ile geçmişteki yerel çevre sorunlarından farklıdır². Fakat her iki kavramın temeldeki ortak özelliği, insan-dışı canlı habitatlarında meydana gelen denge bozulumu/değişimidir.

Yeryüzü tarihi boyunca farklı dinamiklerin etkisi ile insan-dışı canlı ortamında birçok kez denge bozulumu/değişimi yaşanmıştır. Nitekim Ordovisyen-Silüryen (443 milyon yıl önce), Triyas-Jura (200 milyon yıl önce) ve Kretase-Tersiyer'de (65 milyon yıl önce) insan-dışı canlı ortamında meydana gelen doğal bozuluma/değişime bağlı olarak birçok canlı türünün yok olduğu büyük felaketler yaşanmıştır³.

Günümüzdeki küresel ölçekte etkileri görülen ve birçok canlı türünün yok oluşuna sebep olan ekolojik kriz ile milyonlarca yıl öncesinde meydana gelen toplu yok oluşların sonuçları benzer olsa da, sebepleri oldukça farklıdır. Güneş patlamaları, yerin iç hareketleri, meteoritlerin dünyaya çarpması gibi dinamiklere bağlı olarak meydana gelen yok oluşlar doğal sebeplere dayanmaktadır. Bu yok oluşlar nedeniyle canlıların büyük bölümü ortadan kalkmıştır fakat ekoloji kısa sürede yeniden yapılanmıştır. Örneğin, Permian döneminde karada yaşayan omurgalı canlıların % 70'i denizde yaşayan canlıların ise % 90'ının öldüğü belirtilmektedir⁴. Geçmiş jeolojik dönemlerde meydana gelen yok oluşun ardından canlı tür ve çeşitliliğindeki artış eskiye oranla daha fazla olmaktadır, günümüzde meydana gelen yok oluş, yeni bir doğuşu mümkün kılmamaktadır. Günümüzde yaşanan ekolojik kriz de geçmişte meydana gelen toplu yok oluşlar da ekolojik dengede bir bozulum yaratmakta ve birçok canlı türünü yok etmektedir. Bu bağlamda milyonlarca yıl önceki ekolojik kriz ile günümüzdeki kriz benzerdir. Fakat her iki krizi ya da ekolojik denge bozulumunu doğal ve antropojenik olarak birbirinden ayırmak gerekir.

Antropojenik kökenli ekolojik denge bozulumunun kökenleri günümüzden binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Geçmişte yaşanan çevre

² Joseph R. Des Jardins, *Çevre Etiği*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 16.

³ İzver Özkar Öngen, *Jeolojiye Giriş Dersi II, Jeolojik Zaman Sürecinde Yerküre'nin Evrimi (Tarihsel Jeoloji)*, Ders Notları, İstanbul Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü Ders Notları, İstanbul, 2009, s. 33.

⁴ İzver Özkar Öngen, *a.g.e.*, s. 38.

sorunları, siyasal ve toplumsal bozulmadan kaynaklanmaktadır⁵. Örneğin, Pasifik Okyanusu'nda bulunan Easter Adası'nda yaşayan Polinezyalıların, ormanları yok ederek lokal ölçekte ekolojik sistemi bozmaları, günümüzden daha önce çevre sorunlarının yerel ölçekte var olduğuna dair çarpıcı bir örnektir. Yine Sümerlerin Yukarı Mezopotamya Bölgesi'ndeki mümbit hilal denilen verimli tarım arazileri üzerindeki yoğun antropojenik baskısı yerel anlamda bir ekolojik krize yol açmıştır. Bunun sonucunda toprakta çoraklaşma yaşanmış ve bu durum Sümer medeniyetinin çöküşünü daha da hızlandırmıştır⁶. İster küresel ister yerel ölçekte yaşansın, ekolojik kriz sonucunda birçok canlı türü yok olmuş, bunun yanı sıra insanlık tarihindeki birçok medeniyet de tarih sahnesinden silinmiştir⁷.

Ekolojik kriz bugün artık küresel bir sorundur. Söz konusu kriz, adeta bir kanser gibi sulak alanlardan, hayvan ve bitki ekosistemine kadar geniş yelpazede biyosferin bedenine yayılmaya devam etmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde, ekolojik krizin tüm canlı çeşitliliği için olası bir yok oluş anlamına geldiğini söylemek mümkündür. Başka bir deyişle artık kaçacak yer kalmamıştır!

Küresel ekolojik kriz ile yerel çevre sorunları arasında en önemli farklılık, sanayi devrimi ile birlikte ekolojik krizin şiddetinin ve boyutunun artık daha geniş ölçekleri kapsar hale gelmesidir. Bir başka ifade ile son birkaç asırdır ekonomik, politik, sosyal vb. açılardan küreselleşen yerkürede, krizler de artık küreseldir. Birçok çalışmada sanayi devrimi, ekolojik krizin miladı olarak kabul edilmektedir^{8,9}. 18. yüzyıl sonrasına denk gelen bu dönem, ekolojik krizin başlangıcı değildir; fakat krizin küresel ve içinden çıkılmaz bir hal aldığı evre olarak kabul edilebilir. Bookchin'e göreyse, ekolojik kriz ilk defa toplumsal alt-üst oluşla ortaya çıkmıştır. Söz konusu alt-üst oluş organik toplumdaki hiyerarşik topluma geçişe tekabül etmektedir. Bunun sonucunda da insan (yani ikinci doğa, toplumsal faaliyetler), insansız doğadan (birinci doğa) üstün tutulmaya başlanmıştır.

⁵ Murray Bookchin, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013b, s. 62.

⁶ David R. Montgomery, *Toprak: Uygarlıkların Erozyonu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 38.

⁷ Mehmet Ali Çelik ve Ali Ekber Gülersoy, Kaos Ortamında (Çağında) Mekân-İnsan Etkileşimine Bütüncül Bir Bakış: Ekolojik Toplum Paradigması, FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 2016 Güz, sayı: 22, s. 179.

⁸ Mevlüt Karabıçak ve Ramazan Armağan, *Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkış Süreci, Çevre Yönetiminin Temelleri ve Ekonomik Etkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 9 (2), Isparta, 2004, s. 205.

⁹ Ruşen Keleş, Can Hamamcı ve Aykut Çoban, *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara, 2009, s. 155.

Dolayısıyla insansız ekoloji ilk defa sömürü için hazır hale gelmiştir¹⁰. Başka bir deyişle, insanın doğaya ve insanın insana tahakkümü ve nihayetinde kaçınılmaz olarak ortaya çıkan hiyerarşik sistem, alt-üst oluşu tetiklemiştir. Kökleri yerleşik yaşama geçiş sonrasına kadar giden bu bozulma; erkeği (patriarşi/ataerkillik) kadından, emeği emekçiden, yaşlıyı (gerontokrasi) gençten üstün tutmuştur. Yeryüzündeki tüm ekosistemlerde meydana gelen *denge bozulumu*, küresel ekolojik kriz olarak ifade edilmektedir. Sanayi devrimi sonrası dönemde gerontokrasi ve patriarşi kökleri üzerinde yeşeren kapitalist sistem, lokal ölçekte olan ekolojik sömürüyü küresel hale getirmiştir ve yeryüzünü mahşeri bir sıfır noktasına taşımıştır¹¹. Nasıl ki hiyerarşi ve tahakküm ilkçağda ticari formdan günümüzde endüstriyel forma evrilmişse, ekolojik kriz de lokal ölçekten küresele evrilmiştir.

Küresel ekolojik kriz, atmosferden toprağa, içtiğimiz sudan soluduğumuz havaya, toplumsal ilişkilerimizden psişemize kadar geniş kapsamlı, devasa boyutlara sahip bir sorunlar yumağıdır. Küresel ekolojik kriz, yeryüzünde yaşamı var eden; atmosfer (hava küre), hidrosfer (su küre), litosfer (taş küre), biyosfer (canlı küre), kriyosfer (buz küre) beşlisinin *denge ve döngüsünü bozmuştur*. Başka bir deyişle insansız doğa ve toplumsal faaliyetler arasındaki kompleks, dinamik ve karşılıklı ilişki düzeni alt-üst olmuştur. Hiyerarşik sistem, doğaya hükmetme ve onu tahakküm altına alma düşüncesine neden olmuştur¹². Canlı ve cansız tüm varlıkları barındıran ekoloji, sanayi devrimi ile birlikte şiddetli ve geniş ölçekte sömürüye ve kirlenmeye maruz kalmış, metabolizması tahrip olmuştur.

Bugün küresel ekolojik krizin en önemli meselesi, insanlığı ve insansız doğayı tarumar eden ve bir var oluş sorununa dönüşen küresel iklim değişikliğidir. Bilindiği gibi atmosfer belli başlı gazlardan (% 78 azot, % 21 oksijen, % 1 su buharı, argon, karbondioksit, neon, helyum, metan, kripton, hidrojen, ozon ve ksenon) oluşmaktadır. Bu gazlar atmosferdeki *döngü ve dengeyi* sağlamaktadır. Sanayi devrimi sonrasında hiyerarşik ve tahakkümcü iktidar ilişkileri temelinde güçlenen politika ve sermaye elitleri (yerel-uluslararası elitler, hükümetler ve çokuluslu şirketler) daha fazla üretmek, daha fazla büyümek için ekolojik dengeyi yok sayarak aşırı üretim peşinde koşmuşlardır. Bunun sonucunda atmosferde sera etkisi güçlü

¹⁰ Murray Bookchin, *Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm*, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013a, s. 80-81.

¹¹ Slavoj Žižek, *Ahir Zamanlarda Yaşarken*, Çev. Erkan Ünal, Metis Yayınları, İstanbul, 2011, s. 16.

¹² Murray Bookchin, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, Sümer Yayıncılık, İstanbul, 2013b, s. 62.

gazların birikimi artmış ve atmosferin bileşimi değiştirilmiştir¹³. Söz konusu gazların insan etkisiyle artan salınımı (karbondioksit, halokarbonlar, metan, ozon, azot oksitler), küresel iklim değişimine neden olmuştur. Nitekim atmosferdeki karbondioksit miktarı, sanayi devrimi öncesi dönemde 280 ppm (milyonda bir) civarında iken günümüzde 400 ppm kritik sınırını aşmıştır¹⁴.

Bu ısınma sonucunda kutup bölgelerindeki buzullar erimeye başlamıştır. Bilhassa Kuzey Buz Denizi'nde meydana gelen erimeyle birlikte okyanus seviyesinin yükselmesi, gelecek yıllarda birçok kara kütlelerinin su altında kalmasına neden olabilecektir¹⁵. Bu kara kütleleri üzerinde, nüfus yoğunluğu oldukça yüksektir. Nitekim Güneydoğu Asya ülkelerinin (buzulların erimesine bağlı olarak) okyanus seviyeleri yükselmelerinden önemli ölçüde etkileneceği bildirilmektedir. Küresel ekolojik krizin yalnızca iklimsel ısınma boyutu bile sorunun ne denli büyük olduğuna işaret etmektedir.

Ekolojik Kriz Karşısında İnsanlığın Tavrı: Kayıtsızlık ve Atalet

Modern toplumda insanların sorunlar karşısındaki davranışları değişik biçimlerde gözlemlenebilir. Karşılaştığımız tehdidin boyutu onu alt etme gücümüzü aşıyorsa, görmezden gelmek ve yok saymak, hatta inkâr etmek birer seçenek olarak ortaya çıkabilecektir. Benzer biçimde sinmek, donakalmak ve tepki vermemek ya da ortamdan sessizce uzaklaşmak da olası seçeneklerdendir. Burada, püf nokta, karşılaştığımız sorunu ve kendi gücümüzü nasıl algıladığımızdır. Karşılaştığımız sorunu olduğundan ne kadar büyük ve alt edilmesi zor, hatta imkânsız olarak algılasak, onun karşısında kendi gücümüzü o kadar değersizleştiririz.

Şüphesiz, kayıtsızlık çok faktörlü bir sorunsaldır. Ancak özünde karşılaştığımız soruna ve kendi gücümüze dair algımız öznelik kapasitemizi ve baş edebilme gücümüzü belirler. Bir şeyler yapabilme kudretimizi ve kendi potansiyelimizi nasıl algıladığımız üzerine düşünmek önemlidir. Ancak önce kayıtsızlığımızı etkileyen diğer psiko-sosyal nedenlere

¹³ Ecmel Erhat, *İklim Sistemi ve İklim Değişimleri*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2009, s. 5.

¹⁴ Earth System Research Laboratory (ESRL), *Understanding atmospheric mechanisms that drive the Earth's climate*, <http://www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends/global.htm>, Erişim Tarihi: 13.03.2016.

¹⁵ Mikdat Kadioğlu, *Küresel İklim Değişimi ve Türkiye*, Mühendis ve Makine, 50 (593), 2009, s. 18.

değirmek gerekmektedir. Patricia Linville ve Gregory Fischer¹⁶ geçmişte yaşanan deneyimlere göre evrilmiş olan beynimizde sınırlı kapasiteye sahip bir kaygı havuzu olduğundan söz ederler. Evrim boyunca hiç kaygı duymayanlar ya da aşırı derecede kaygı duyanlar varlıklarını sürdürememişlerdir. O yüzden beynimiz, evrimsel süreç sonucunda geliştirilen sınırlı bir kaygı havuzuyla çalışmaktadır. Sorunları bu kaygı süzgecinden geçiriyoruz. Bu süzgeçte daha acil konular öne çıkarken uzun vadeli risklere ilişkin kaygılar, havuzda kendine yer bulamamaktadır.

Kaygı havuzumuza öncelikle üstesinden gelebileceğimiz, bizi etkileme riski/ihtimali yüksek olan sorunları alma eğilimindeyizdir. Örneğin ülkemize yapılması planlanan bir nükleer santrale karşı mücadeleye daha kolay katılabilirken; komşu ülkelerdeki ya da dünyanın öte ucundaki nükleer santraller ile ilgili bir mücadeleye katılma ihtimalimiz daha düşüktür. Medya sayesinde terör, işsizlik, ekonomik kriz gibi kaygı duyulacak birçok konu sürekli önümüze geldiğinden, beynimizin akıl süzgeci zorlanmaktadır.

İklim değişikliği meselesinde işler daha da karmaşıktır. Zira inkâr politikaları ortamı bulanıklaştırır. İklim değişikliği sonucunda sayısı ve şiddeti artan sellerin, toprak kaymalarının ve tufanların bile 'doğal' afetler olarak kabul edilmelerini kolaylaştırır. İklim değişikliğinin tedrici olarak gelişen bir mesele olması da kaygı havuzumuza dâhil olmasının önündeki engellerden birisidir. Zira kendimizi ya da çocuklarımızı etkileyecek sorunlar konusunda daha çok kaygılanırken, sorunlarımızı ya da sorunlarımızın sorunlarını etkileme ihtimali olan sorunların kaygı havuzumuzda yer bulma ihtimali azalmaktadır.

Kayıtsızlığımızı besleyen diğer bir faktör, toplumsal kanıt ilkesidir. Toplumsal kanıt ilkesi, insanların bir durumda neye inanması veya nasıl davranması gerektiğine karar vermek için etraftaki diğer insanların nasıl davrandıklarına ve neye inandıklarına baktıklarını söyler. Bir deneyde, "eleman aranıyor" ilanına başvuran kişiler, başvuru formunu doldurmaları için bir odaya alınır. Kişi, formu doldururken odada yalnız bırakılır ve odanın bir tarafından da içeriye yavaşça duman verilir. Odada sadece bir kişi bulunduğu anda, kişilerin % 75'i, durumu ilgililere haberdar etmektedirler. Odaya, 3 kişi alındığında, haberdar etme oranı % 38'e düşmektedir.

¹⁶ George Marshall, *Don't Even Think About It, Why Our Brains Are Wired To Ignore Climate Change*, Bloomsbury, New York, 2014, p. 92-96.

Deneylerde tanık sayısı artıkça ortamdaki insanların kişisel sorumluluğunun azaldığı tespit edilmiştir. Herkes bir diğ erinin olaya müdahil olduğunu ya da olabileceğini düşünürken hiç kimse sorumluluğu üzerine alıp olaya müdahil olmaz. Latane ve Darley bu durumu “çoğulcu kayıtsızlık” olarak tanımlamıştır¹⁷.

Toplumsal kanıt ilkesi en çok iki durumda etkilidir; belirsizlik ve benzerlik. İnsanlar belirsizlik durumlarında davranışlarını başkalarının davranışlarına bakarak belirlerler. Başkalarına göre kendi doğrusunu belirleme eğilimi çoğulcu kayıtsızlık fenomenine neden olur. Öte yandan insanlar kendilerine benzeyen kişilerin hareketlerinden daha çok etkilenirler. Kendimize benzer kişilerin davranışlarını yabancıların davranışlarından daha fazla doğru olarak algılama ve o şekilde davranma eğilimindeyizdir¹⁸.

Bir diğ er önemli konu ise iklim değ iş ikliğ i gibi ekolojik sorunların zihnimizde nasıl yapılandırıldığıdır (framing)¹⁹. Sö zgelimi iklim değ iş ikliğ i gibi pek çok ekolojik sorun insanların kafasında bilim insanlarının uğ raş alanına giren bilimsel bir mesele olarak algılanmaktadır. Böylece çoğ u insan iklim değ iş ikliğ ine, ekonomik sorunlar, terör ve diğ erlerinden daha az öncelik vermektedir.

Kayıtsızlığımızı besleyen önemli bir faktör de otoriteye itaat meselesidir. Milgram deneyi, genellikle otoriteye itaatin empatik kaygıyı saf dışı bırakmasının kesin kanıtı olarak gösterilir. Öte yandan, insanların hatırı sayılır bir kısmı (Milgram deneyinde % 35'lik bir kesim), tüm olumsuz etmenlere karşın kayıtsızlık tuzağına düşmemektedir; sorumluluk hissedip tüm riskleri alarak sorunlarla yüzleşmeye çalışmaktadırlar. Bu durumda soruyu tersten sormak gerekebilir: Neden çoğ unluğ un toplumsal ve psikolojik baskısına rağmen, bazıları tehlike ve sorunlarla yüzleşmeyi ve mücadele etmeyi tercih etmektedir? Yanıtın *ö znelik kapasitemizi ve ö z değ erimizi oluşturan benliğ imizin ve kişiliğ imizin geliş im sürecinde yattığını* ö ne sürebiliriz. Kişiliğ imizin/benliğ imizin geliş im süreci ve ö znelik kapasitemizin oluş umu, anne rahminden başlayıp ö tekiler ile kurduğ umuz ilişkilerle biçimlenir. İçine doğ duğ umuz toplumsal-politik-iktisadi ilişkiler potansiyelimizin gerçekleşmesini kolaylaştırabileceğ i gibi, bu geliş imin

¹⁷ Bibb Latane & John Darley, *Bystander "Apathy"*, American Scientist, 57, 1969, 244-268.

¹⁸ Robert B. Cialdini, *İ knanın Psikolojisi*, Mediacat Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 183-189.

¹⁹ George Marshall, *Don't Even Think About It, Why Our Brains Are Wired To Ignore Climate Change*, Bloomsbury, New York, 2014, p. 96.

önünde engel de oluşturabilir. Sağlıklı bir kişilik ve benlik geliştirebilmemizin olmazsa olmaz koşulu, güvenlik ve kabul edilme ihtiyacımızın koşulsuz karşılanmasıdır. Duygularımızı hissetmemize ve ifade etmemize engel olunmayan toplumsal koşullarda ancak kendi benliğimizi özgürce gerçekleştirebiliriz. O yüzden anti-demokratik, otoriter ve baskıcı bir ailede veya toplumsal koşullarda büyüyen çocukların kişilik ve benlik gelişimi sekteye uğrar. Buna, içinde yaşadığımız anti-demokratik, otoriter toplumsal-politik ilişkilerimizi de eklemek gerekmektedir^{20, 21, 22}.

Kendimizi yaşadığımız toplumun aynasından görme eğilimindeyizdir. Kendimizi nasıl algıladığımız, içinde yaşadığımız toplumsallaşma sürecinden bağımsız değerlendirilemez. Bu, toplumdan azade tek başımıza kendi kendimize telkin ederek oluşturulabilecek bir kazanım değildir. Yaşamımıza anlam katacak, kendimizi değerli hissettirebilecek eylemlerde bulunmadan öznelik kapasitemizi gerçekleştiremeyiz.

Carl Rogers²³, kişinin kendini gerçekleştirme yönünde bir itkiye sahip olduğunu vurgular. Yine Rogers aynı eserde, “insanlar kabul edilmek ister ve kabul edildiklerinde kendilerini gerçekleştirme yönünde ilerleme kaydetmeye başlarlar” demektedir. İnsanın kendini gerçekleştirme ihtiyacı yaşamına müdahil olma ve yaşamını denetleme ihtiyacı ile yakından ilişkilidir. Yaşamımızdaki anlam arayışımızın temelinde kendimizi bir yere ait hissetme, toplumda kabul edilme, saygı görme gibi ihtiyaçlar yatmaz mı? Bunu sağlıklı olarak inşa etmenin en önemli araçlarından biri de toplumsal dayanışma ilişkisinin varlığıdır.

Oysa içinde yaşadığımız kapitalizm kültürü sağlıklı bir benlik gelişiminin zeminini ortadan kaldırır. Kapitalizm kültürü üzerine çalışmalarıyla bilinen Richard Sennett, yeni kapitalizmin kişilik ve karakter üzerinde yarattığı aşınmayı inceler. Sennett’e göre²⁴, her anlamda belirsizlik kapitalizmin ruhuna işlemiştir. Korku, kaygı, sürekli bir istikrarsızlık, güven ve sadakat bağlarını zayıflatır. İnsanlar artık geleceklerini öngöremezler. İşin üzerindeki kontrolün yokluğu, kişinin “kendi yaşamı üzerindeki

²⁰ Alice Miller, *Beden Asla Yalan Söylemez*, Çev. Cihan Dansuk, Okuyan Us, İstanbul, 2014, 15-34.

²¹ Mary Polce Lynch, *Oğlunuzla Konuşmalar*, Çev. F. Topallı, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2008, s. 8-33.

²² Arno Gruen, *Empatinin Yitimi: Kayıtsızlık politikası üzerine*, Çev. İ. İgan, Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 26-59.

²³ Carl Rogers, *Kişi Olmaya Dair*, Çev. A. Babacan, Okuyan Us, İstanbul, 2013, s.11.

²⁴ Richard Sennett, *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, Çev. B. Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 13-32.

kontrolü yitirme korkusu"nu perçinler. Kapitalizmin yarattığı bu psiko-sosyal atmosfer, çalışanları çevreye ve yaşananlara karşı duyarsızlaştırır. Böylece insanlar birbirleri için kaygılanmaz hale gelirler.

Karşılaştığımız tehdit/sorun ile kendimizi gerçekleştirme ihtiyacımız arasında daima bir gerilim mevcuttur. İbre bazen sinizme ya da atalete, bazen de yüzleşme ve mücadele etmeye döner. İbrenin yönünü umudumuz belirler. Bir şeyleri değiştirebileceğimiz umudu varsa harekete geçmemiz daha kolay olabilecektir. Başarıya ulaşmış mücadelelerin varlığı, moralimizi yükseltmekle kalmayıp; mücadele çabamızı da destekleyebilecektir. Alternatif yaşam biçimlerinin mümkün olabileceğini idrak etmemizi sağlayacaktır. Bu, sinizmin ve ataletin panzehridir. O yüzden, karşılaştığımız sorunu ne kadar olduğundan büyük ve alt edilmesi zor, hatta imkânsız olarak algılamazsak, onun karşısında kendi gücümüzü o kadar değersizleştirmemizi engelleriz.

İklimin geri dönüşümsüz bir noktaya doğru hızla ilerlediği doğrudur. Ancak bu tehlikeyi nasıl sunduğumuz, insanların bu konuda nasıl hareket edeceklerini de belirleyebilecektir. Felaket senaryoları ile iklim değişikliğini alt edilmesi imkânsız bir sorun olarak kodlamaktayız. Eğer ne yaparsak yapalım felaketi önleyemeyeceksek neden bir şeyler yapmak için çaba sarf edelim? Bu devasa küresel sorunun çözümü için ben/biz ne yapabiliriz ki? Böylece sorun ile yüzleşip mücadele etmemizi teşvik edebilecek en ufak bir umut kırıntısını da berhava etmiş oluruz. Oysa insanların yaşamlarını değiştirmek için bir şeyler yapmalarının önünü açmak için mutlaka bir çıkış yolunun varlığını, bir kurtuluşun mümkün olduğunu göstermemiz gerekir. Bu minvalde tarihte başarıya ulaşmış ve hali hazırda devam eden mücadele örneklerini işlemek önemlidir. Öte yandan bunun için bir şeye karşı olmakla yetinmeyip alternatif yaşam biçimlerinin, politikanın ve toplumun nasıl inşa edileceği, hangi toplumsal-politik mücadeleler ile bunun mümkün olabileceği üzerine kafa yorup mesai harcamak gerekir.

Ekolojik Krizi Ele Alış Biçimimiz Üzerine

Umudun devamlılığı ve politik sonuca yönelik eyleme dönüşmesi, bir önceki bölümde ifade edilen psiko-sosyal engellerin aşılmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla politika, psiko-sosyal engeller ile ekolojik krizin arasında konumlanmış gibidir ya da bir bütün olarak krizin yaşandığı gerçekliktir.

Ekolojik krizin ancak politik kararlarla aşılabileceği dikkate alındığında, düşünen öznenin kendisine daha da yakından bakılması önemli hale gelmektedir. Bu bakış sayesinde, psiko-sosyal engellerin de -en azından bir kısmının- yatağı olarak zihin yapıları gözlemlenebilir. Ekolojik krizin politik bir boyutu vardır ve bu politik boyut, doğanın dönüştürülmesiyle ilgilidir. Bu dönüşümün temel aktörü ise düşünen öznedir. Söz konusu düşünen özne, şiddet ve yaşam hakkının yok edilmesinden mülsüzleştirme, hayvanların ve insanların yerlerinden edilmesi, çitleme ya da toprak gaspına kadar uzanan bir listede tahakkümün farklı biçimlerini gözler önüne sermektedir. Tahakkümcü güçler “çevre” ile ilgili belirli bilgi türlerinin hâkim hale gelmesine yol açmaktadır. Dahası, bu hâkimiyet, iktidar ilişkileri düzleminde gündelik politika ortamının yanı sıra aile ve çalışma ortamında da şekillenmektedir.

Bu nedenle, ekolojik krizin politikası dediğimizde, tahakküm biçimlerinin temelinde yer alan sorunsala, doğanın çeşitli hiyerarşiler çerçevesinde yorumlanması sorunsalına yönelmekteyiz. Bu yöneliş, iki varsayıma dayanmaktadır. İlk olarak, doğanın dönüşümü tarihsel olarak bilgi temelinde gerçekleşmektedir. İkincisi, politik ekoloji boyutu, yani politik kararların ekolojik sonuçlarını olduğunun bilincindeki bir bakışla hareket etmek bilginin kimler tarafından, nasıl üretildiğini gözler önüne serebilir. Bu açıdan, umudun önündeki psiko-sosyal engellerin yanı sıra politik kararların hangi iktidar gerçekliğinde ortaya çıktığına da bakılması gerekmektedir. Bilgi, kamusal ve özel alanda belirli iktidar ilişkileri temelinde çizilen çerçevelere oturtulmakta ve doğaya da bu çerçevelerden bakılmaktadır. Bu durum, ekolojik krizden kurtulmak şöyle dursun, hiyerarşileri yeniden üretmektedir. Söz konusu hiyerarşileri mümkün kılan önemli bir olguyu *dinsellik* olarak tarif etmek mümkündür. Burada, dinselliği, bilgiye, kutsallık ve mutlaklık temelinde yaklaşan zihin durumunu ifade etmek için kullanıyoruz²⁵. Söz konusu zihin durumu dikkate alındığında, umutla eylem arasındaki bağlantıyı engelleyen yapısal bir sorundan söz etmek mümkündür. Kutsallar ve mutlaklar temelinde düşünmek çerçevenin dışına çıkamamak anlamına gelmektedir ki böyle bir ortamda umudun politik eyleme dönüşmesi mümkün görünmemektedir.

Yukarıdaki tartışmalar ışığında, ‘devasa sorunlar yumağı’ olarak adlandırdığımız küresel ekolojik krizden nasıl çıkılabileceğine dair birkaç öneri getirilebilir. Bu krizin yalnızca tekno-bilimsel yöntemler ile çözülemeyeceği tarihsel pratiklerden ve yukarıdaki tartışmalardan

²⁵ Çağdaş Dedeoğlu, *İslam-Doğa İlişkisinin Politik Ekolojisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 13.

anlaşılmaktadır. Sorun sistemseidir ve bütünsel bir bakış açısıyla irdelenmelidir. 'Büyü ya da yok ol', 'sürekli büyüme' ve 'vahşi rekabet' mantığına dayalı sömürgeci sistem ortadan kaldırılmadıkça küresel ekolojik krizin çözülmesi mümkün görünmemektedir. Kapitalist ekonomik sistemin aynı zamanda toplumsal bir yaşam biçimi halini alması, ekolojik krizin daha da karmaşık bir sorunlar yumağına dönüşmesine yol açmıştır. Bu yönüyle de kapitalist sistem, topluma gayri etik bir nitelik kazandırmıştır. Daha önceleri büyük ölçüde iktisadi hayatla sınırlı olan 'rekabet', 'büyü ya da yok ol' zihniyeti ve 'piyasanın kaosu'; ticaret ve sanayi alanlarından ailevi, kişisel, cinsel, dini ve toplumsal ilişkilerin gündelik yaşamına dek vahşice ve fütursuzca yayılmıştır. Bu istila çıplak bir bencillik, tüketimcilik, kariyercilik, karşılıklı kuşkular, güvensizlik olarak tüm insan ilişkilerinde kendini göstermektedir.

Sorundan krize, yerelden küresele doğru bir evrim gösteren ekolojik krizin çözümü, insan ile mekân arasındaki simbiyotik ilişkiler ağının, başka bir deyişle ekosistemler arasındaki karşılıklı ilişkilerin holistik bir çerçeveden irdelenmesiyle mümkün hale gelebilir. Diğer bir ifadeyle doğal ortam ve toplumsal faaliyetler arasındaki hastalıklı ilişkinin devrimsel bir bakış açısıyla sağaltılması, köktenci bir ekolojik toplum paradigmasıyla dönüştürülmesidir. Kendisine ve içinde yaşadığı birinci doğaya yabancılaşan insan, ancak tahakküm ve hiyerarşiyi bertaraf ederek toplumsal sorunlarını çözümleyebilir. Böylesi bir çözüm, ekolojik krizin de çözülmesi anlamına gelecektir. Başka bir anlatımla, söz konusu paradigmayla sömürgeci toplum ile doğal ortam arasındaki çatışma (ekolojik kriz, biyosferik kanser) köktenci bir şekilde değişime uğrayacaktır.

Öte yandan, ekolojik krizin çözümünde, dinsel insanı oluşturan, günlük pratikle yeniden üreten dinsel toplumsal ve politik ilişkilerin ve kurumların sorgulanması gerekmektedir. Bu çerçevede, dinsel insan, Batı kültürünün içinde yetişen, ikiliklerle düşünmeye alıştırılmış -dolayısıyla doğayı kendisinin dışında bir gerçeklik zanneden- ve düşünüp irdelemek yerine kutsallar ve mutlaklarla yoluna devam etmeyi tercih eden eril insan olarak yeniden tanımlanmalıdır. Söz konusu dinsel insan tarih boyunca önce dinler, sonra da dinler ve bilimler eliyle doğayı dönüştürmeye devam

ederken²⁶ insanın yeryüzünü kolonileştirmesi kısa vadede bazı insanlara fayda getirmiş; fakat bu, diğer tüm canlıların aleyhine olmuştur²⁷.

Dinselliğin tarihselliği, kabaca şu şekilde sınıflandırılabilir. İlk dönemde, paganizm ve animizm yerini tektanrıci inancın egemenliğine bırakmış ve tektanrıci inançların hakim yorumları, “ötekileri” marjinalleştirmiş, hatta şeytanlaştırmıştır. İkinci dönemde, modern bilim, tektanrıci dinlerin egemenliğini kırmanın aracı olarak görülmüştür. Ancak söz konusu dönemde, pozitivizm de kendi dinselliğini yaratmıştır. Üçüncü dönemde ise -ki bu dönemin yanında ikinci ve hatta birinci dönemlerin uzantıları da yer almaktadır- antropojenik kapitalizm temelinde farklı dinsellikler ortaya çıkmıştır. Söz konusu dinsellikler, “katı olan her şeyin buharlaştığı”²⁸ modern dönemde gerçek manada bir dünyevileşmeye yol açmamış, bunun yerine iktidar ilişkileri açısından kullanışlı, birbirinin yerine geçebilen alternatifler oluşturmuştur. Bugün, köktenci terör, nükleer felaket ya da iklim değişikliği tehditlerinin yukarıda sayılan dinsellikler açısından birbirinden çok da uzakta durmadıkları söylenebilir.

Dinsellik tartışması, Max Horkheimer’in, ‘Akıl Tutulması’nda²⁹ dile getirdiği tartışmayı yeniden ele almamızın yolunu açmaktadır: “[Erkek] İnsanın doğayı tahakküm altına alma çabalarının tarihi, aynı zamanda, insanın insan tarafından tahakküm altına alınışının da tarihidir.” Ekolojik krizin çözümüne yönelik mücadelenin feminizmden beslenmesi³⁰ bu nedenle önemlidir. Dinsel insan aynı zamanda eril özellikler sergilemektedir. Doğada olduğu kabul edilen egemenlik biçimi de erilin egemenliğidir. Bu nedenle tarih boyunca dönüşen politik gerçekliğe; krallar, halifeler vb. eril aktörler hükmetmişlerdir. Ortaya konulan her yorum, doğadaki hiyerarşinin eril temelli yeniden örgütlenişine sonuçlanmıştır.

Carl Sagan, insanların evrene bakarken yeryüzünde kurduğu politik yapıya benzer bir yapı görmeye çalışmasından söz ederken³¹ çok ciddi bir noktaya işaret etmektedir. Burada, sonuçtan sebebe gitmek yerine

²⁶ Çağdaş Dedeoğlu, *Homo-Religiosus and the Banalization of the Ecological Crisis*, <http://entitleblog.org/2015/12/03/homo-religiosus-and-the-banalization-of-the-ecological-crisis/>, Erişim Tarihi: 13.01.2017.

²⁷ Val Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, Routledge, Londra ve New York, 1994, s. 12.

²⁸ Marshall Berman, *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 33.

²⁹ Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, Çev. Orhan Koçak, 9. Basım, Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s. 128.

³⁰ Plumwood, s. 18.

³¹ Carl Sagan, *Pale Blue Dot - A Vision of the Human Future in Space*, Ballantine Books, 1997, p. 32.

sebeplerden sonuca gitmek gerekmektedir. Bugünkü evrensel gerçekliğimiz insan kurgusudur ve doğanın dönüşümüne karşılık gelmektedir. En azından Neolitik dönemin ardından gelen binlerce yıl boyunca direksiyonda, eril özellikleri ön planda dinsel insan oturmuştur. Söz konusu kısa devre sistemden çıkış bileti, sorgulamaktır. Sorgulamak, umudun yeşermesinin zeminedir.

Sonuç

Ekolojik krizin çok boyutlu analizi bazı tespitleri yapabilmeyi mümkün kılmaktadır. Psiko-sosyal analiz açısından sinik tutumun ve davranışın temelindeki ruh hali, çaresizlik ve umutsuzluk taşları ile dōşelidir. Yalnızlık hissi, yoksulluk ve yoksunluk, işe yaramazlık hissi, hayatımızdaki anlam kaybı gibi toplumsal psikolojik durumlar hepimizi güçsüzleştirir ve öznelik kaybına ve sinizme neden olmaktadır^{32, 33}. Savaş ve çatışma koşullarında, özellikle sivillerin içine düştüğü ruh halinde bu çaresizliği tüm çıplaklığıyla görürüz. İnsanı çürüten bu ruh hali, toplumsal ilişkilerimizin üstüne kesif bir ölüm gibi siner. Bu toplumsal ruh halinden bireysel değil toplumsal ölçekte, örgütlü yurttaşlar olarak yapacağımız eylemlerle, kuracağımız ve kurgulayacağımız alternatiflerle kurtulabiliriz. Dayanışarak, yardımlaşarak, birbirimize el vererek bu bataklıktan çıkabiliriz. Bu çerçevede kendimizi ilgilendiren her konuda yaşamımıza doğrudan müdahil olabilecek toplumsal-politik kurumları inşa etmemiz elzemdir. Zira yaşamımızı denetleme, belirleme ihtiyacımızı ve öznelik kapasitemizi ne kadar çok karşılayabilirsek, kendimizi o kadar güçlü hissedebiliriz. Raymond Williams'ın dediği gibi; "gerçek radikallik, umutsuzluğu ikna edici bir şekilde açıklamakla değil, umudu mümkün kılmakla olur."³⁴

İnsanın, umut etmesi için öncelikle bilgiye ihtiyacı bulunmaktadır. Umudun bilgisini ortaya koyabilmenin olaylara bakışta çok boyutlulukla yakın bir ilişkisi olduğunu görebilmek gerekmektedir. Ötekinin bilgisinin ortaya çıkarılması ve bu bilginin, iktidarın yeniden üretilmesine yol açan ana akım bilgiye alternatif oluşturacak güce ulaşmasının sağlanması

³² Tanıl Bora, *Sol, Sinizm, Pragmatizm*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 29-38.

³³ Aksu Bora, "Çalışmakla Var Olacağım Gibi... İşsizliğin Duygu Dünyası", Bora, T., Bora, A., Erdoğan, N., Üstün, İ. (2015) "Boşuna mı Okuduk?" Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği İçinde, İletişim, İstanbul, s. 117-139.

³⁴ Müge Sökmen, Emine Bora ve Başak Ertür. *Ajanda 2008 / Yaratıcı Direniş*, Metis, İstanbul, 2007, 13.

yolunda ortaya çıkacak her çaba, toplum ile bilim arasındaki bağı sağlamlaşmasına hizmet edecektir.

Ekolojik krizin, tüm canlıları yok etme potansiyeli içeren ve sürekli olarak büyüyen bir sorunlar yumağı olduğu aşikârdır. Eldeki tüm bulguları birleştirecek olursak; sorun ne salt neo-liberal politikaların eleştirisi ile ne de Afrika'da açlık ile boğuşan bir kadını ABD'li şirket baronu ile aynı kategori içerisinde tutmakla çözülür. Sorunun salt bilimle veya bilim ve teknoloji karşıtı olmakla çözülemeyeceği açıktır. Sorunun temel kaynaklarını iyi belirlemeksizin çözüm için atılacak adımlar, yetersiz olacağı gibi, aksine sorunu tanınmaz hale getirecektir. Sonuç olarak, ekolojik krizi çok çeşitli (politik ekolojik, psiko-sosyal ve toplumsal) açılardan ele almak, yani sorunu holistik olarak değerlendirmek, sorunun kaynağının tespiti ve etkili eylem planları oluşturmak açısından büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Berman, Marshall (2016). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Bookchin, Murray (2013a) *Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm*, Sümer Yayıncılık, İstanbul.
- Bookchin, Murray (2013b). *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, Sümer Yayıncılık, İstanbul.
- Bora, Tanıl (2010). *Sol, Sinizm, Pragmatizm*, Birikim Yayınları, İstanbul.
- Bora, Aksu (2015). "Çalışmakla Var Olacağım Gibi... İşsizliğin Duygu Dünyası", Bora, T., Bora, A., Erdoğan, N., Üstün, İ. "Boşuna mı Okuduk?" Türkiye'de Beyaz Yakalı İşsizliği İçinde, İletişim, İstanbul, s. 117-139.
- Cialdini, Robert B. (2014). *İknanın Psikolojisi*, Mediacat Yayıncılık, İstanbul.
- Çelik, Mehmet Ali ve Gülersoy, Ali Ekber (2016). Kaos Ortamında (Çağında) Mekân-İnsan Etkileşimine Bütüncül Bir Bakış: Ekolojik Toplum Paradigması, FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 22, 163-183.
- Dedeoğlu, Çağdaş (2015). *İslam-Doğa İlişkisinin Politik Ekolojisi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dedeoğlu, Çağdaş (2017). *Homo-Religiosus and the Banalization of the Ecological Crisis*, <http://entitleblog.org/2015/12/03/homoreligiosus-and-the-banalization-of-the-ecological-crisis/>, Erişim Tarihi: 13.01.2017.
- Des Jardins, Joseph R (2006). *Çevre Etiği*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Earth System Research Laboratory (2016). *Understanding atmospheric mechanisms that drive the Earth's climate*, <http://www.esrl.noaa.gov/gmd/ccgg/trends/global.htm>, Erişim Tarihi: 13.03.2016.
- Erlat, Ecmel (2009). *İklim Sistemi ve İklim Değişmeleri*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir.
- Gruen, Arno (2008). *Empatinin Yitimi: Kayıtsızlık Politikası Üzerine*, Çev. İ. İgan, Çitlembik Yayınları, İstanbul.
- Horkheimer, Max (2013). *Akıl Tutulması*, Çev. Orhan Koçak, 9. basım, Metis Yayınları, İstanbul.
- Kadioğlu, Mikdat (2009). *Küresel İklim Değişimi ve Türkiye*, Mühendis ve Makine, 50 (593), 15-25.
- Karabıçak, Mevlüt ve Armağan, Ramazan (2004). *Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkış Süreci, Çevre Yönetiminin Temelleri ve Ekonomik Etkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 9 (2), Isparta, s. 203-228.
- Keleş, Ruşen, Hamamcı ,Can., Çoban, Aykut (2009). *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Latane, Bibb and Darley, Johnn (1969). *Bystander "Apathy"*, American Scientist, 57, 244-268.
- Lynch, Mary Polce (2008). *Oğlunuzla Konuşmalar*, Çev. F. Topallı, Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- Marshall, George (2014). *Don't Even Think About It, Why Our Brains Are Wired To Ignore Climate Change*, Bloomsbury, New York, p. 92-96.

- Miller, Alice (2014). *Beden Asla Yalan Söylemez*, Çev. Cihan Dansuk, Okuyan Us, İstanbul.
- Montgomery, David R. (2010). *Toprak: Uygarlıkların Erozyonu*, Çev. Emel Anıl, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Öngen, İzver Özkar (2009). *Jeolojiye Giriş Dersi II, Jeolojik Zaman Sürecinde Yerküre'nin Evrimi (Tarihsel Jeoloji), Ders Notları*, İstanbul Üniversitesi Jeoloji Mühendisliği Bölümü Ders Notları, İstanbul.
- Plumwood, Val (1994). *Feminism and the Mastery of Nature*, Routledge, Londra ve New York.
- Rogers, Carl (2013). *Kişi Olmaya Dair*, Çev. A. Babacan, Okuyan Us, İstanbul.
- Sagan, Carl (1997). *Pale Blue Dot -A Vision of the Human Future in Space*, Ballantine Books.
- Sennett, Richard (2002). *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*, Çev. B. Yıldırım, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Sökmen, Müge, Bora, Emine ve Başak Ertür (2007). *Ajanda 2008 / Yaratıcı Direniş*, Metis Yayıncılık, İstanbul.
- Žižek, Slavoj (2011). *Ahir Zamanlarda Yaşarken*, Çev. Erkan Ünal, Metis Yayınları, İstanbul.

Yerelden Küresele Evrilen Ekolojik Krizin Psiko-Sosyal ve Politik Ekolojik Açılardan İrdelenmesi